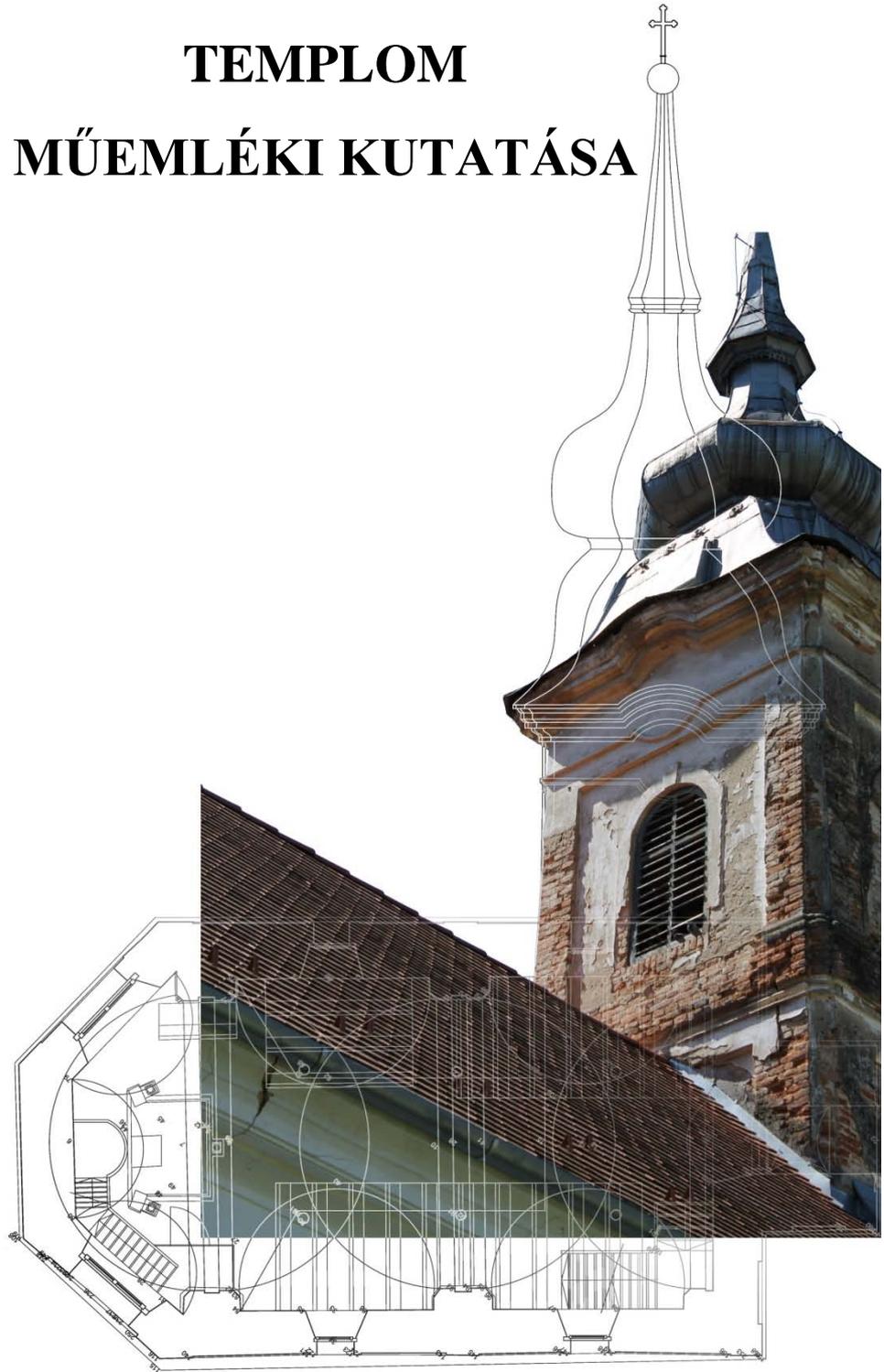

**A MURGAI EVANGÉLIKUS
TEMPLOM
MŰEMLÉKI KUTATÁSA**

Készítette: Szücs Lilla

A MURGAI EVANGÉLIKUS TEMPLOM MŰEMLÉKI KUTATÁSA

RESEARCH OF THE LUTHERAN CHURCH IN MURGA

Konzulensek:

Dr. Krähling János, egyetemi tanár

Gyetvainé Dr. Balogh Ágnes, egyetemi adjunktus

BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék

Tudományos Diákköri Konferencia, 2018

Tartalomjegyzék

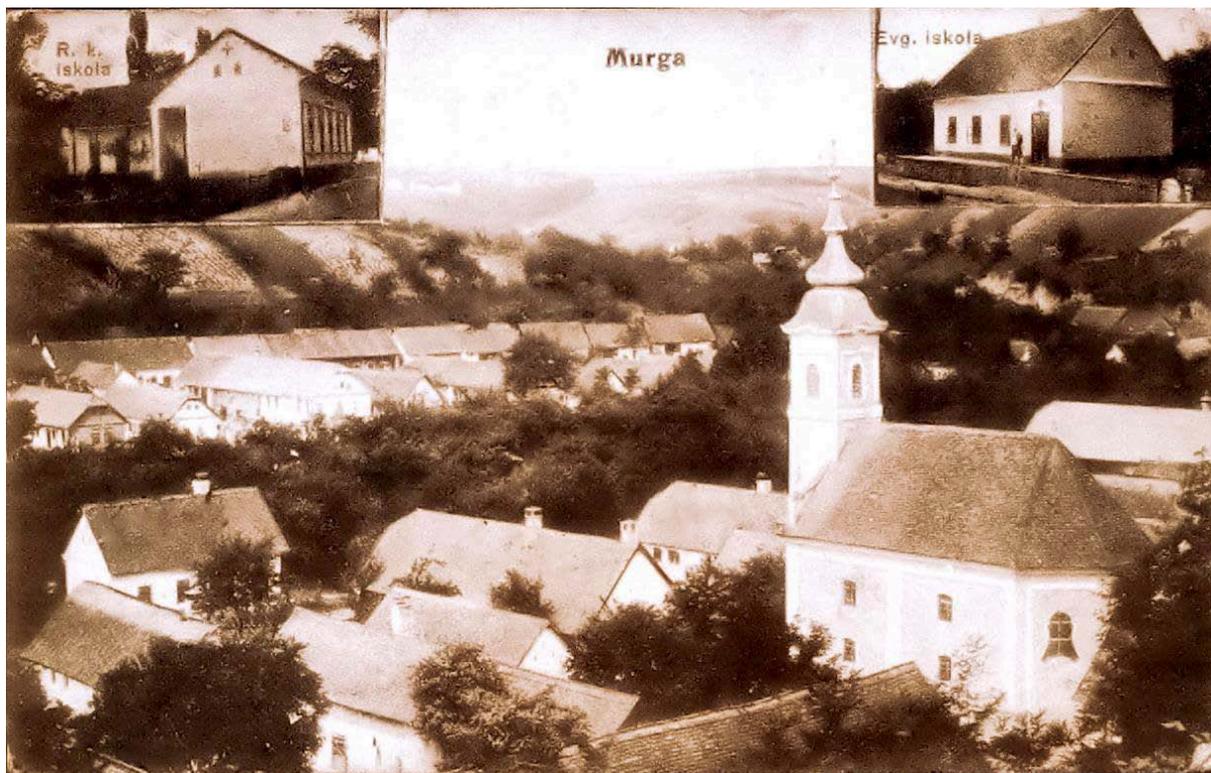
Bevezető	1
Történet – a falu története az őskortól napjainkig	3
Őskortól az Árpádokig.....	3
A török hódoltság	4
Az újranepeedett falu	4
Huszedik századi változások és hatásai	6
Evangélikus templomok Magyarországon	8
Vallástörténeti áttekintés	8
Építészeti tömegformálás	9
A templomtér	9
Murgai evangélikus templom	11
A templom építéstörténete	13
A templom bemutatása	14
A templom berendezése	21
A templom vizsgálatai	22
Építészeti felmérés (1996)	22
Építészeti felmérés (2017)	23
Értékleltár (Raumbuch)	25
Egyéb vizsgálatok	26
Workshop Potsdamban	27
Összegzés	29
Felhasznált irodalom	30
Internetes források	31
Egyéb források	31

Bevezető

Murga, melynek neve sok embernek ismeretlenül hangozhat, a Szekszárdot és Tamásit összekötő 65-ös úton haladva közelíthető meg. A BME Építészmérnöki Kar Építészettörténeti és Műemléki Tanszék 2017 nyarán, egy építészeti felmérés keretében tábort szervezett a településre. A tábor résztvevőjeként találkoztam először a faluval és evangélikus templomával.

A Murgára vezető bekötőút löszdombba vájva erdőséggel körbevéve vezet a faluba betérő vendéget. Kis idő múlva tárulkozik fel a zsákfal, melyet egy dombokat szelő patak vág ketté. A kétutcás völgyfalu jellegzetes dunántúli település. Az egykor keresztcsűrös kialakítású telkeken, utcafronton álló tornácos hosszúházak sorakoznak, merőlegesen az utcára. Az egykori egységes falukép mára megváltozott. A házak többsége rossz állapotban van vagy teljesen elpusztult, csak néhányukat újítták fel, gondozzák. Ezek régi pompájukban tündökölhettek. Volt szerencsénk egy ilyen felújított, jellegzetes alaprajzú házban megszállni a felmérés idején. Különlegessége, hogy ez éppen az evangélikus templom lábánál fekvő egykori tanítólak volt, mely Gömbös Gyula huszadik századi miniszterelnök szülőháza is egyben. Az evangélikus templom egy magaslaton áll a falut ölelő löszfal tövében, ahonnan tornyával a magasba nyúlva jelzi létét, megteremtve a falu hangulatos atmoszféráját.

A dolgozat a templom építéstörténetét vizsgálja és összegzi a vele kapcsolatos műemléki kutatásokat, továbbá kitér a falu történetére is szakirodalmi és levéltári kutatások segítségével. A műemléki kutatások célja az volt, hogy a romosan álló templom egy későbbi felújításához szakmai alapot nyújtson. Így ezeket felsorolva, valamint módszereit bemutatva, szeretném a dolgozatomban a vizsgálatok tanulságait és eredményeit összegezni.

Képeslap 1920-ból

Képeslap 1938-ból

Történet

– A falu története az őskortól napjainkig –

Őskortól az Árpádokig

Murga Tolna megyében található község, története a bronzkorba nyúlik vissza. Ezt a község határában 1895-ben talált bronztárgyak – melyeket Wosinsky Mór régész leírásából ismerünk –, bizonyítják.¹ Ezen felül a településen 1894-ben rábukkantak római kori leletekre is. A díszes ezüst ékszerek, fibula és egy egyedi – addig elő nem fordulása miatt „Murga-típusúnak” nevezett – korsó a népvándorlás kori technikát tükrözi.² A területen építészeti emléket is találtak 1892-ben. A falutól délkeletre a Murgai-víz déli partján Wosinsky földsáncra bukkant, melyet az általa készített első részletes dokumentálásból ismerünk. Wosinsky a „fából és

„Murga-típusú” korsó
(Hampel 1896. 96. p)

*részint sártapaszos vesszőfonással*³ ősi mintára készült erődítményt népvándorlás korinak vélte az itt található edénytöredékek technikája miatt. (A különböző korszakokból származó leletek egymásra rétegződése miatt feltételezhető tévesen a vár építési korát.) Ám a földvár tipikus Árpád-kori erődítés, melynek korát a 2002-ben végzett ásatáson talált újabb leletek tisztázták.⁴

A vár építéstörténetéről és sorsáról írott források nem maradtak fenn. Az Árpád-kor előtti gazdag történelme csak a fentebb említett kutatásokból ismert. Valószínűsíthető, hogy az erődítés kapcsolatban állhatott az akkori faluval, ám a település pontos helyéről nem tudunk. A vár első írásos említése Balogh Margit dokumentációja alapján 1446, de Csánki Dezső kutatásai alapján legkorábbi írásos említése 1500-ból való. Akkori nevén Morga, a Morgai (Murgai) család birtoka volt ekkor.⁵

¹ Balogh 2000. 4. p

² Hampel 1896.

³ Miklós 2004. 229. p. hivatkozik: Wosinsky Mór: Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. II. kötet. Budapest, 1896. 264.p

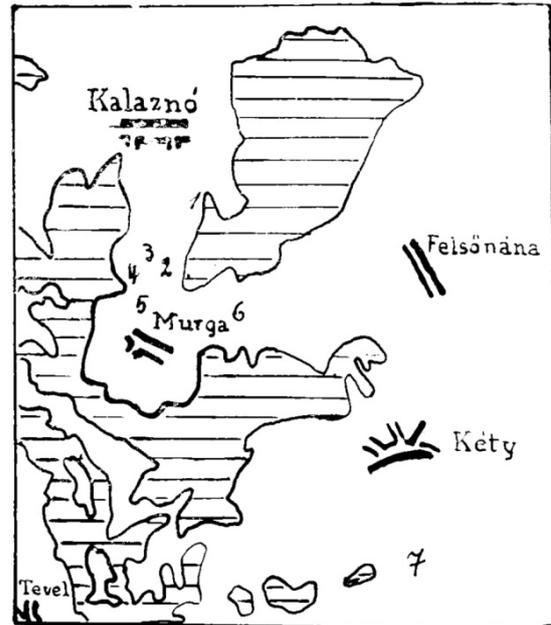
⁴ Miklós 2004. 230. p

⁵ Csánki 1897.

A török hódoltság

A török megszállás alatt számos adóösszeírás történt, melyeknek köszönhetően pontos adatokat kapunk a falu jobbágyságáról (1546) és a földbirtokos Murgaiakról (1570).⁶ Az ekkor még magyar falu 17. századi sorsáról nem tudunk. A hódoltság idején az ország középső része elpusztult. A tolnai régió, így Murga is áldozatává lett a török pusztításoknak és elnéptelenedett, mert a magyar családok nagy része elmenekült a faluból vagy kihalt.

A török hódoltság idején számos népcsoport megfordult ezen a területen. Köztük török telepítésű, valószínűsíthetően délszláv népcsoportok (rácok) jelentek meg. Erre bizonyítékkul szolgálhatnak a település határán található szerb hangzású dűlőnevek. De e népcsoportok a visszafoglalási harcok idején elhagyták a falut. Később a 17. század végén északi szláv, szlovák jobbágyok telepedtek le ugyanitt, ám ők is továbbállhattak, mert a későbbi összeírásokban nem szerepelnek.⁷

Írtásterület Murga körül Weidlein János ábrázolásában (Weidlein 1937.)

Az újranépesedett falu

A gazdátlanul maradt, elhagyatott földek felett az e célra felállított bécsi Újszerzeményi Bizottság bíraskodott. Határozatuk szerint a Morgay család nem kaphatta vissza birtokát, azt az uralkodóhoz hű katolikus Jeszenszky István báró szerezte meg magának 1702-ben. Ekkor 32 magyar jobbágy lakott Murgán és a szomszédos – szintén már Jeszenszky tulajdonban lévő – Csibrákon.⁸ Valószínűleg az ekkor itt élő jobbágy családok túléltek a korábbi háborúskodásokat és visszaköltöztek telkeikre. Néhány évtizeddel később a már ifj. Jeszenszky István és Miklós tulajdonában lévő birtokra német jobbágyok érkeztek. Az 1745.

⁶ Balogh 2000. 6. p

⁷ Tolna 1996. 120. p

⁸ Balogh 2000. 7. p

április 14-i telepítési szerződésből megállapítható, hogy a földbirtokosok 30 német családot telepítettek le földjeikre.⁹

Murgára tehát 1745-ben érkeztek először német telepesek. Eredetüket egyes források valójában Würtemberg településről származtatják, mint például Egyed Antal összeírása („... A lakosok szállták ezt a helységet 1745-ik esztendőben ... Többnyire ... Vitenbergből jöttek be...”), melyre egyes források is utalást tesznek.¹⁰ De túlnyomó részt Hessen régióiból érkeztek lutheránus telepesek Tolna megyébe.¹¹ Innen másodlagos telepítéssel költöztek Murgára, főleg a szomszédos Kalaznóról.

Nyilvánvaló, hogy a katolikus vallású Habsburg uralkodó katolikus németekkel szeretne volna megtölteni az elnéptelenedett országrészeket. Sok helyütt sikerrel is járt, ám a katolikus közösségek megjelenésének ideje Murgára kérdéses. Hogy a hesseni lutheránusok után nem sokkal érkeztek-e, biztos források nem

Utcafronton álló házak

bizonyítják. Ám 1767-ben – amikor már 87 család lakott a faluban – bizonyosan költöztek be katolikusok a településre.¹² Jelenlétük ekkortól követhető nyomon. A lakosság felekezeti hovatartozása ettől kezdve azonos arányú lehetett egészen 1947-ig. A faluban a katolikusok és evangélikusok aránya 1903-ban közel egyharmad-kétharmad volt.¹³

A 18. századi betelepítéstől kezdve gyorsan szaporodott a falu lélekszáma. Mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a fentebb említett 30 család 87 családra növekedett. Ám az élet nem volt olyan egyszerű a jobbágyok számára ebben az időszakban. A murgai lakosság erős elnyomásban élt a Jeszenszky birtokon, e miatt a kemény robotra és munkára ítélt jobbágyok többször fordultak panaszért az uralkodóhoz a rossz bánásmód miatt. Hiába nyújtották be

⁹ Weidlein 1937. 41. p

¹⁰ Tolna 1996. 120. p. hivatkozik: Cserna Anna – Kaczián János: Egyed Antal összeírása és korrajza Tolna vármegyéről. Szekszárd, 1986. 180–181. p

¹¹ Schmidt 1939. 53. p

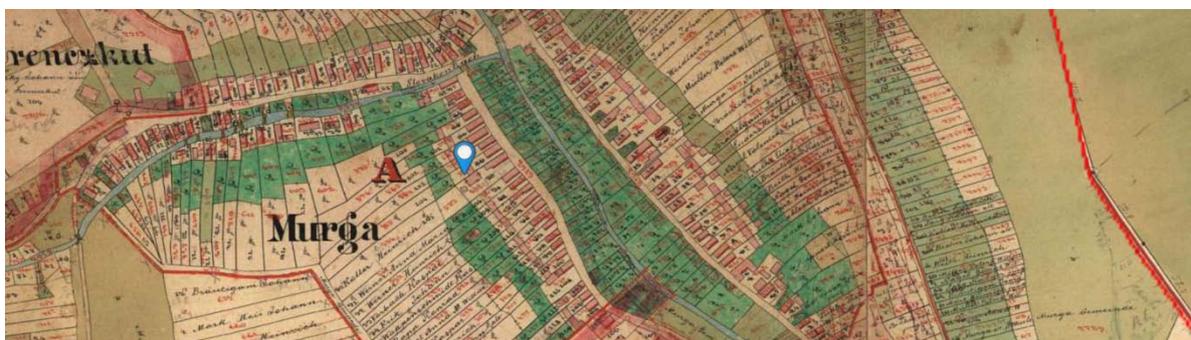
¹² Weidlein 1937. 41. p

¹³ Evangélikus Országos Levéltár kutatási adatok. 1903-as névjegyzék

panaszait, helyzetük sokáig változatlan maradt.¹⁴ A vallásilag is elnyomott lakosság egy része, például a lutheránus hovatartozásúak, még tanítót sem alkalmazhattak gyermekeik számára. Az 1781-es Türelmi Rendelet – melyben engedélyezték a szabad vallásgyakorlást – pár év késedelemmel hozott változást vallási szempontból a murgai protestánsoknak.

Az 1848-as jobbágyfelszabadításoknak köszönhetően megszűnt a robot és a jobbágyok megválthatták korábban művelt földjeiket. (Ezek a földek az úrbéri viszonyok következtében a jobbágyok nevét viselték, amit megkaptak tulajdonul.) Ettől kezdve a parasztság tulajdonnal rendelkezve, növelhette földterületeit. Ez a folyamat még a 20. század elején is nyomon követhető, amikor is a gazdák földet váltottak Jeszenszky báró és Apponyi Rezső gróf uradalmaiból.¹⁵

A II. világháború előtt a falu neve sok ember számára ismerősen csenghetett, ugyanis a csendes kis faluról újságok lapjai meséltek. Gömbös Gyula, aki 1932 és 1936 között Magyarország miniszterelnöke volt, a murgai evangélikus tanító gyermekeként született. (A falu büszke is volt erre, hiszen a miniszterelnök nevének egy változatával kívánták átnevezni a falut Gömbösházára vagy Gömbös-Gyulára, amely gondolatot egy cikk is közli 1940-ből.¹⁶)

Habsburg Birodalom (XIX.század) – Kataszteri térkép

Huszdik századi változások és hatásaik

A II. világháborúban 1944 júniusától számos fiatalot besoroztak a németek, akik közül sokan nem tértek haza. A murgai I. és II. világháborús elesettek emlékére adakozásból készült emléktáblát emeltek 1993-ban. A háború befejezését követően a kollektív bűnösség címen csaknem 28 000 német nyelvű evangélikust telepítettek ki az egyházmegyéből a nyugati,

¹⁴ Tolna 1996. 124. p

¹⁵ Pánczél 1936. 9. p

¹⁶ Széll 1940. 1–2. p

később már a keleti blokkba 1946 és 1948 között.¹⁷ A kitelepítések Murgát is érintették: 242 német származású evangélikus lakost vezített el. A megüresedett portákra külföldi magyarokat, székelyeket, majd a csehszlovák–magyar lakosságcsere folyamán felvidékieket telepítettek.¹⁸

A szocializmus elején megalakult a Murgai Mgtsz, melybe a parasztoknak kötelező volt belépniük. A falu hanyatlása az 1962-ben megszüntetett iskola, majd óvoda és a tejüzem bezárásával kezdődött. Az emberek a szomszéd falvakba jártak dolgozni, a gyerekek azóta is Hőgyészre járnak iskolába. Az egykor több mint 500 lakost számláló – 1903-ban 716 (477 ev. és 239 kat.)¹⁹, 1910-ben 686²⁰, 1920-ban 674²¹, 1930-ban 663 lakosú²² –, erdővel körbevett kétutcás település mára erősen elnéptelenedett. Murga becsült népessége 2018-ban 63 fő.²³ Az evangélikus gyülekezet aránya 2011-ben 9,4 % volt, ami az akkori 64 fős lakosságból 6 főt jelent.²⁴

2017-es állapotok, 2017

¹⁷ Tolna-Baranya-Somogyi evangélikus egyházmegye története 1900–1950-ig

¹⁸ Andorka 1950. 17. p

¹⁹ Evangélikus Országos Levéltár kutatási adatok. 1903-as névtár

²⁰ Révai Nagy Lexikona, az ismeretek enciklopédiája. XIV. kötet, Mons–Ottó. Révai testvérek irodalmi intézet részvénytársaság, Budapest, 1916. 117. p

²¹ Tolnai új világlexikona, az általános tudás és műveltség tára. XII. kötet, Men–Ném. Tolnai nyomdai műintézet és kiadóvállalat részvénytársaság, Budapest, 1928. 215. p

²² Uj Lexikon, a tudás és a gyakorlati élet egyetemes enciklopédiája 6 kötetben. V. kötet, Magy–Rea. Szerk.: Dormándi László és Juhász Vilmos. Pátria irodalmi vállalat és nyomdai részvénytársaság, Dante-Pantheon, Budapest, 1936. 2796. p

²³ <http://nepesseg.com/tolna/murga>

²⁴ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Murga>

Evangelikus templomok Magyarországon

Vallástörténeti áttekintés

A protestáns templomépítészeti a vallási elnyomás miatt erősen korlátozott keretek között létezett a 17. századi Magyarországon. Kezdetben háztemplomoknak nevezett épületeket állítottak maguknak a nem katolikus közösségek, melyekben titokban folytatott liturgiákat végeztek a gyakran erre nem is alkalmasak terekben. Ebben a helyzetben az 1681-es soproni országgyűlés egyházügyi végzése (25. és 26. cikkelye) hozott mérsékelt változást a reformátusok számára. A Habsburg-uralom alatti területeken minden vármegyében ún. artikuláris helyeket jelöltek ki, ahol a 26. cikkely engedélyezte a templomok építését, továbbá iskolák és paplakok létesítését. Majd az újra felerősödő ellenreformáció hatására az 1691. évi rendelet (Leopoldina Explanatio) további korlátokat szabva, különbséget tett a magán és nyilvános vallásgyakorlás között. Csak a 26. cikkelyben meghatározott helyeken engedélyezte a nyilvános vallásgyakorlást, ezeken kívül lelkész nélkül csak családi körben, illetve kötelezte a protestánsoknak a katolikus ünnepek megtartását.²⁵

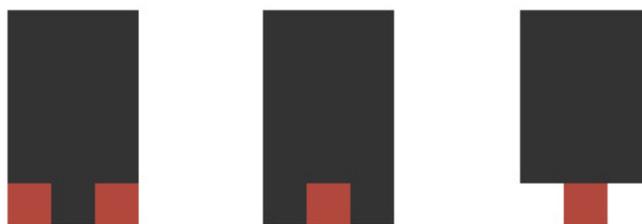
A vallási megkülönböztetésből adódó egyenlőtlenségek egészen a 18. század végéig jelen voltak (protestánsok nem nyerhettek el akadémiai fokozatot, nem birtokolhattak ingatlant). Míg II. József megvizsgálva a protestánsok közös folyamodványát, 1781 októberében rendeletileg szabályozta a magán és nyilvános vallásgyakorlást. Ekkortól már 100 család alakíthatott gyülekezetet, és nem voltak kötelezve a katolikus istentiszteletre. Megkapták a templomépítés jogát is, ha képesek voltak önerőből azt felépíteni. Ugyanakkor templomaik nem nyílhattak főutcára és tornyot nem építhettek hozzá, harangja nem lehetett. Ezen tilalmakat később megszüntették. 1786-tól engedélyezett a toronyépítés és a harang használata, 1788-tól pedig már nyílhattak főutcára a templombejáratok is.²⁶ Ezek a változások az imahelyek átalakulásához is vezettek. A protestáns templomépítés csak a 18. század végére tudott kialakulni és megszilárdulni. A korábbi imahelyek nem voltak alkalmasak az evangélikus liturgia gyakorlására, így teljesen új templomtér-típus kialakítása vált szükségessé.

²⁵ http://reformacio.mnl.gov.hu/egy_bars_varmegyei_protestans_egyhaztorteneti_irat_a_szecsenyi_orzaggyules_idejebol

²⁶ http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/turelmi_rendelet.html

Építészeti tömegformálás

Magyarországon a protestáns templomok tömegformálása eltérve a németországi és svájci példától – melyek gyakran keresztházzal bővítettek –, egyszerű kialakításúak, mert a homlokzat előtti toronyhoz hosszanti alaprajzú, egyhajós templomtér csatlakozik minden protestáns templom esetén. Különbségek a protestáns templomok tömegalakításában, a torony és a hosszázás hajó kapcsolatánál jelentkeznek. Három típust megkülönböztetve, a legkevésbé jellemző templomtípus a kéttornyos kialakítású tömeg (pl. a kunhegyesi református templom). A másik templomkialakítási forma, amikor a torony és a hosszhajó homlokzati síkja egybeesik. Ekkor a torony tere bekerül a hajó terébe, ezzel kialakítva a karzatnak egy három részre osztott hajószakaszát (pl. a nagyszékelyi német református templom). A legjellemzőbb alaprajzi kialakítás a toronynak teljes tömegével való előreugratása. Ekkor a torony a homlokzathoz épült, de vele nem egy síkban helyezkedik el. Ennek oka a könnyebb kivitelezhetőség lehetett, de legtöbbször inkább a torony és a hosszázás építésének időbeli különbsége.²⁷ A murgai templom is ez utóbbi típusba sorolható – a később még részletezésre kerülő –, az építési ideje körüli dilemma miatt.

Tömegformálás típusai (1. kunhegyesi ref. templom, 2. nagyszékelyi ref. templom, 3. murgai evangélikus templom)

A templomtér

A templomépítészetben az egyik nagy kérdés a tér feltárulkozásának jelentősége. A katolikus templomok hossz tengelyre fűzött „bejárás útja” szimbolikus jelentéstartalmú. A főbejáraton belépve, az úton végighaladva megtisztul és eljut a hívő az apszistérhez, tehát longitudinálisan tárul fel a tér.²⁸ Ugyanakkor a protestáns liturgia más jelentéstartalommal bír. A templombelső erősen központosított jellegének hitvallási magyarázata van, mert a lutheri tanítások szerint nincs különbség az igehirdető és a gyülekezet tagjai között.

A hosszázás tér a templom belső tere, ahol az istentisztelet zajlik és ahol az igehirdető helye általában a gyülekezet elhelyezésére szolgáló térben lévő szószék. Az igét hirdető lelkész és a

²⁷ Bibó 1968. 529–535. p

²⁸ Friedrich 1944. 169. p

gyülekezet egy közösség, melyet a templom belső téregysége teremt meg. Az egyterű templomok kibővülnek az apszistérrel ahol az oltár, az úrvacsora asztala foglal helyet. A szószék és az oltár egyforma jelentőséggel bír, ezért fontos, hogy ezek közel kerüljenek egymáshoz és közel a gyülekezethez. Egyenrangúságukból adódóan elhelyezésük dilemmát okozott a belső tér kialakításakor. Az újonnan épülő protestáns templomoknál már az oltárhoz közelítették a szószéket, ezzel központosítva a teret.²⁹ Gyakran e két funkció eggyé vált és kialakult az oltár feletti szószék, a szószékoltár. A szószékoltár kialakításának gyakorlati és gazdaságossági okai is lehettek.

Mivel az volt a cél, hogy minél több emberhez eljuthasson az ige, az egyterű hosszházas templomokat karzattal bővítették ki. Mellvédjeiket ó- és újszövetségi, illetve jelképes jelenetekkel díszítették, melyekre erősen hatottak a németiség kulturális hagyományai. Bizonyos provinciális területeken néhány eltérő változata is kialakult az ábrázolásoknak, ahogy azt Murgán is láthatjuk. A templomtérben a díszesen kialakított karzat és az azt tartó oszlopok téralakító hatással bírnak. A karzaton elhelyezkedő orgona is nagyobb jelentőséget kapott. A karzat általában helyi asztalosok műve volt a szószékkel és az oltárokkal együtt.

A murgai evangélikus templom karzatfestése, értékleltári kutatás 2018 (Csanádi-Szikszay Györgyi felvétele)

A 19. századi református templomok általában egyszerű, puritán megjelenésűek voltak. A kálvinista tanításokkal ellentétben a lutheri szemlélet mérsékeltebb felfogást képviselt. Az evangélikus templomok belső falai nem fehérek, hanem szimbolikus ábrázolásokkal festettek. Az egész templombelsőre általában az ornamentális díszítés jellemző és szentképek, szobrok nélkül teszi lehetővé az evangélikus vallás tanításainak befogadását.³⁰ Az oltár és a szószék díszesebb, és a szószékeken sokszor szimbolikus jelentéssel bíró Krisztus jelkép, egy pelikán látható.

²⁹ Foltin 1992. 19 p

³⁰ Györffy 1992. 54–55. p

A barokk stílus nem kötődik közvetlenül a protestantizmushoz, sőt a barokk eszmei háttére egyértelműen az ellenreformáció. De a barokkot mégsem lehet kizárólagosan a katolikus egyházzal összekapcsolni, ezt bizonyítja, hogy a protestantizmus számos temploma, alkotása is barokk. Mivel a korszak és a vallási jelenség is párhuzamosan létezett, nem meglepő, hogy az új liturgiára alkalmas teret e stílusban kereste a protestáns hit.³¹

Murgai evangélikus templom

A murgai evangélikus templom belső tere

A 18. századi murgai lutheránusság mostoha vallási körülmények között élt. Hiába voltak vallásilag többségben, azt nem gyakorolhatták és gyermekeik számára sem fogadhattak tanítót. Először a Türelmi Rendelet hatására gyakorolhatták szabadon vallásukat. Mivel ez csak néhány év elteltével jutott el a vármegyék joggyakorlatába és Jeszenszky földbirtokos is keményen bánt a helyiakkal, Murgán nem tudott azonnal megvalósulni. A földbirtokos végül 1786-ban engedélyezte először evangélikus tanító fogadását a murgaiaknak Michael Laurer személyében. A tanító lakást és megművelhető szántóföldet kapott, valamint a falu iskolával

³¹ Révész 1944. 265. p

és káposztáskerttel is bővült.³² A jelenleg Gyönkhöz tartozó murgai lutheránus gyülekezet az egykor jogilag 1784-ben létesült Kéty filiája volt, majdnem 100 éven keresztül.³³

Az evangélikus templom kívülről

³² Tolna 1996. 124. p

³³ Evangélikus Országos Levéltár kutatási adatok. 1838-as névtár

A templom építéstörténete

Murga Magyarország első katonai felmérése idején (1782-1785)

A Tolna-Baranya-Somogyi egyházmegyében található Murgai templomot a német nyelvű gyülekezet építette, összefogva szomszéd lutheránus településekkel. A templom építési idejére többféle adat is található a forrásokban, az egyik szerint 1792 és 1796 között épült a templom.³⁴ Mivel a toronyépítést 1786-tól engedélyezték, ez a periódus helyesnek vélhető. Ám felvetődik a kérdés, hogy a tornyot később építhették, mint a hosszázás tömeget, a torony tömegének a síktól való előreugrása miatt. Így az is lehet, hogy magát a hosszázást már korábban elkezdték építeni, amire egyes források utalnak is. Eszerint már az 1780-as évek második felétől elkezdődhetett a templom építése, amit az előlről hozzáépített torony és a főhomlokzati bejárat megléte bizonyít.³⁵ 1788-tól eltörölték ugyanis azt a szabályozást, ami szerint a templom bejárata nem nyílhatott főutcára. Murgán mégis a házsor mögötti telekrészen, telekbelsőből nyílik a templombejárat, nem a főutcáról. Viszont meg kell említenünk, hogy az 1. katonai

Templom látványa a főutcáról, 2017

³⁴ Evangélikus Országos Levéltár kutatási adatok. Az Országos Luther Szövetség 1944-ben végzett felmérése

³⁵ Krähling 1993.

felmérés (1782–1785) térképszelvényén nem ábrázolták a templomot, tehát valószínűsíthetjük, hogy ekkor még nem állt. Egy újabb forrásból tudjuk azt is, hogy 1795-ben már megtörtént az első keresztelés a templomban, de csak 1796-ban szentelték fel az épületet.³⁶ A templom így 1796-tól vált szakrális épületté egyházi értelemben.

Építésmódjára vonatkoztatva az utóbb említett forrás szerint az 1796-ban felszentelt templom kezdetben vályogból készült, faszindelyes fedésű, kőalapú épület volt, melyet a 19. század elején modernizáltak. (Ennek ellene szól a ma is álló téglából épült templom 18. sz. végére jellemző késő barokk stílusa.) A faszindelyfedést 1834-ben kapta a templom, majd 1854-ben bádogtetőt helyeztek rá, mely átépítésről a toronysisakon látható 1854-es évszám is árulkodik. A templomot nem csak kívül, de belül is modernizálták. 1844-ben belső festést, új berendezést is kapott (szószékoltár és padvégek).³⁷

A templom bemutatása

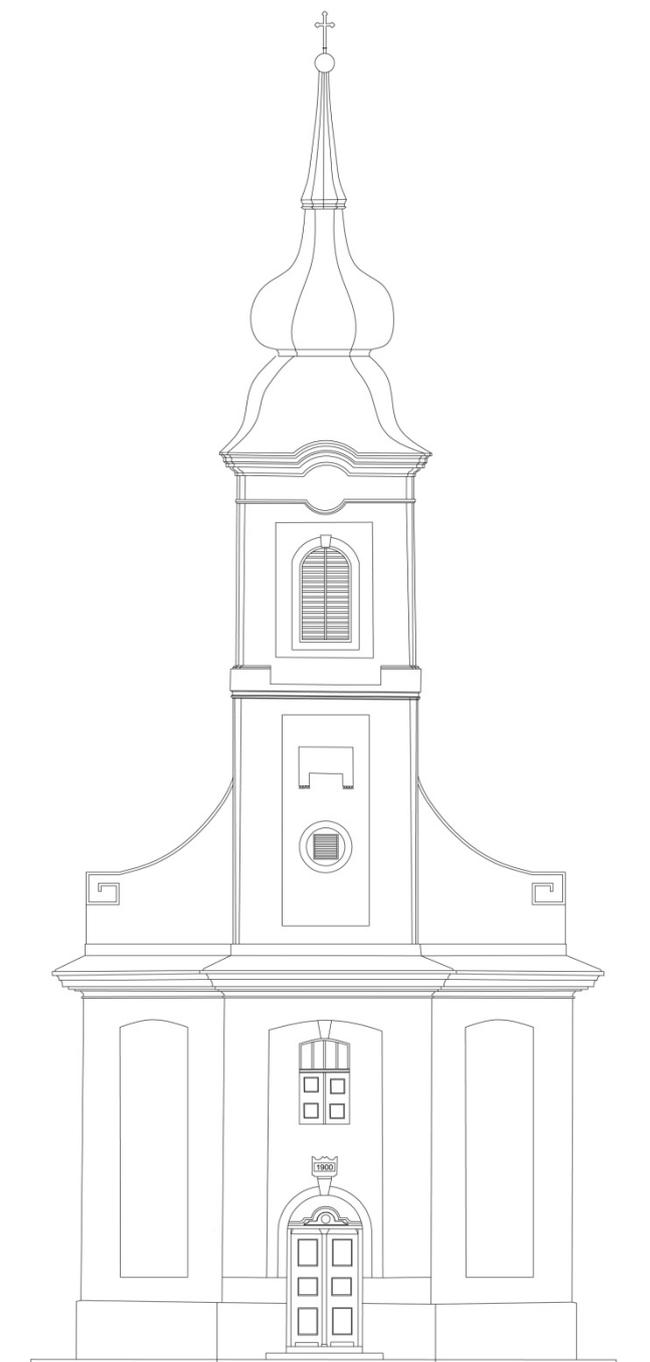

Murga Magyarország második katonai felmérése idején (1819-1869)

A nem katolikus templomok 1788-ig nem nyílhattak főutcára, így a murgai templom is egy telekbelsőben található. A Magyar Királyság második katonai felméréséről (1819–1869) leolvasható, hogy a templom az úttól elhúzva a telek végébe épült. A templom előtt található a tanító lakása, utcavonalon álló tornácos hosszúház. Ennek végében egy magaslaton áll a templom, a falut ölelő löszfal tövében.

³⁶ Balogh 2000. 14. p

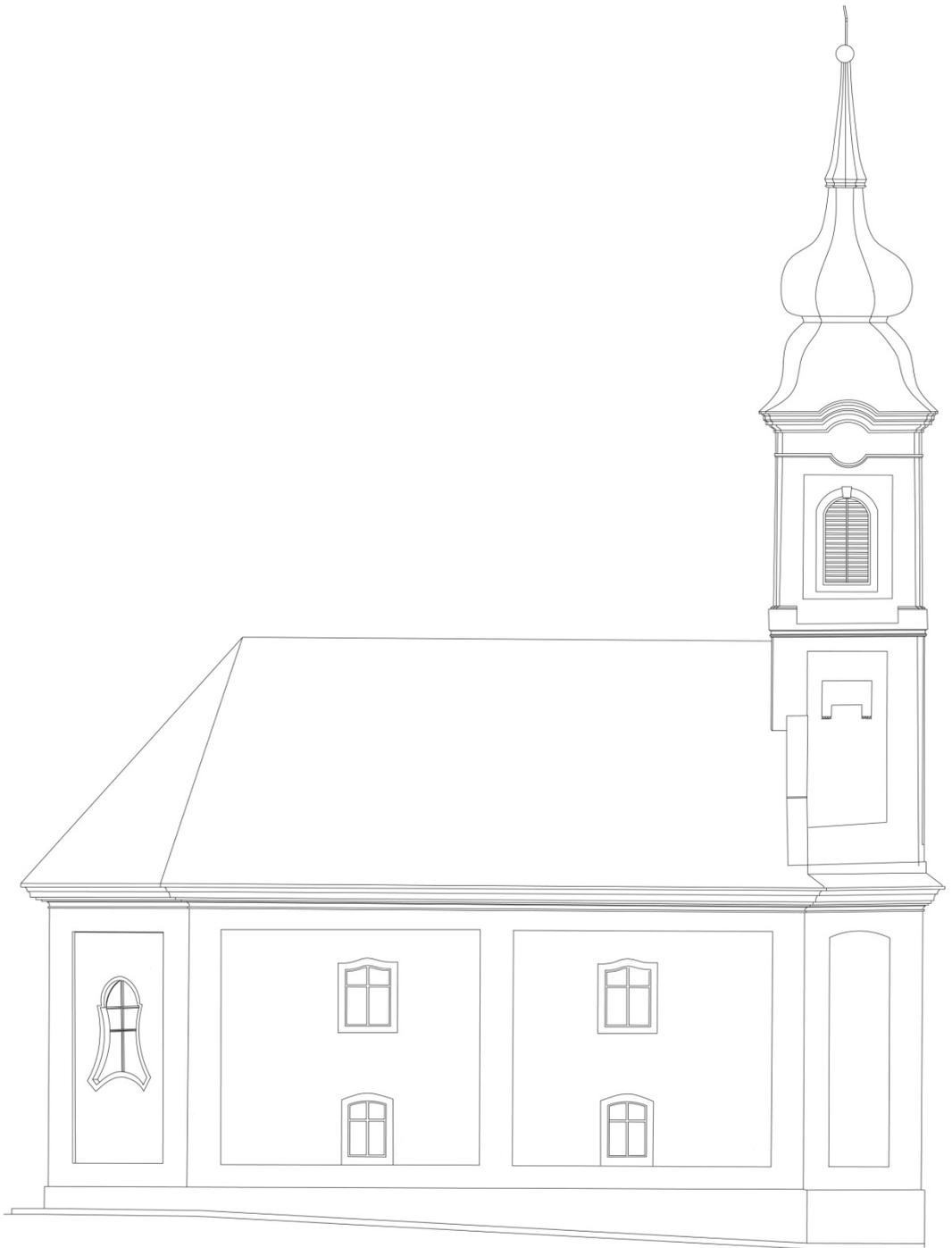
³⁷ Tolna 1996. 124–125. p

Templom főhomlokzat, felmérési terv 2017
(Molnár Anna, Nemes Dorottya, Reinisch Orsolya,
Szücs Lilla)

A 9 öl hosszú, 4 és fél öl széles templomot a bejárat felől szemlélve, látható a háromszintes négyszögletű torony.³⁸ A torony a főhajóhoz kapcsolódik, de tömege a hajó homlokzatának síkjától előreugrik. Főhomlokzata saroklizénás–faltükrös kialakítású. A toronyalj bejárati kapuja felett – melynek záradékán 1900-as évszámot olvashatunk –, szegmensíves ablak található. A torony oldalán íves, barokkos négyszögletű volutával induló oromfal látható.

³⁸ Krähling 1993.

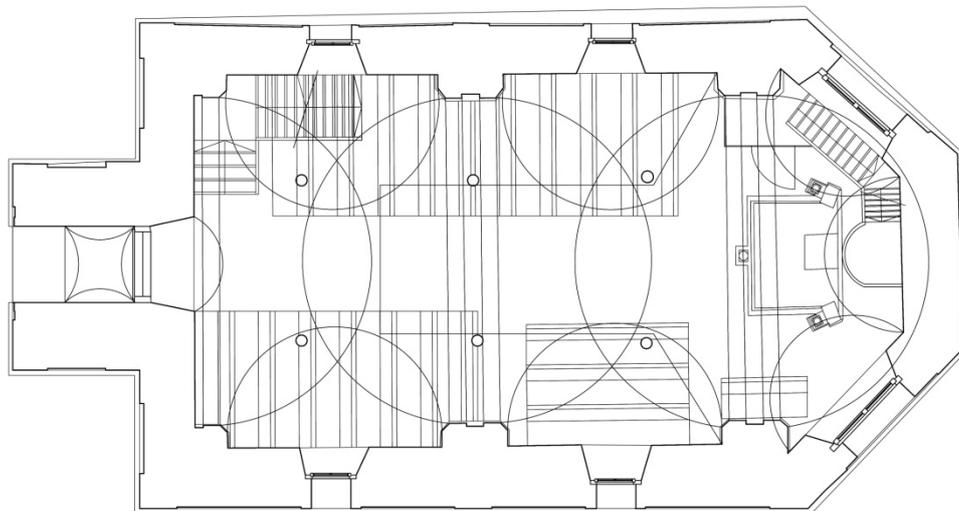
Templom oldalsó homlokzat, felmérési terv 2017
(Molnár Anna, Nemes Dorottya, Reinisch Orsolya, Szücs Lilla)

Feljebb tekintve a torony homlokzatán, a harmadik szinten minden oldalon egy-egy harangablak, felettük az óra kihagyásával órapárkány látható. A tornyot nyolcszögű barokk hagymatagos toronysisak koronázza, kereszttel a tetején. A templom lábazata és főpárkánya végig fut az épületen. Oldalhomlokzatain a faltükrökben oldalanként négy (2x2) szegmensíves egyszerű keretezésű ablak, míg a szentély falain oldalt egyszerű vakolatkeretezésű lantablakok találhatók. Ezen ablakokban az eredeti méhsejt-szerű ólombetétes üvegezés található. A szentély a nyolcszög három oldalával zárja le a templomot. Belépve a nyitott toronyaljon át, a templomtérben hevederívekre épített kétszakaszos csehsüveg boltozat figyelhető meg. A belső térhez diadalív nélkül kapcsolódik a szentély tere, melyet félkupola fed.

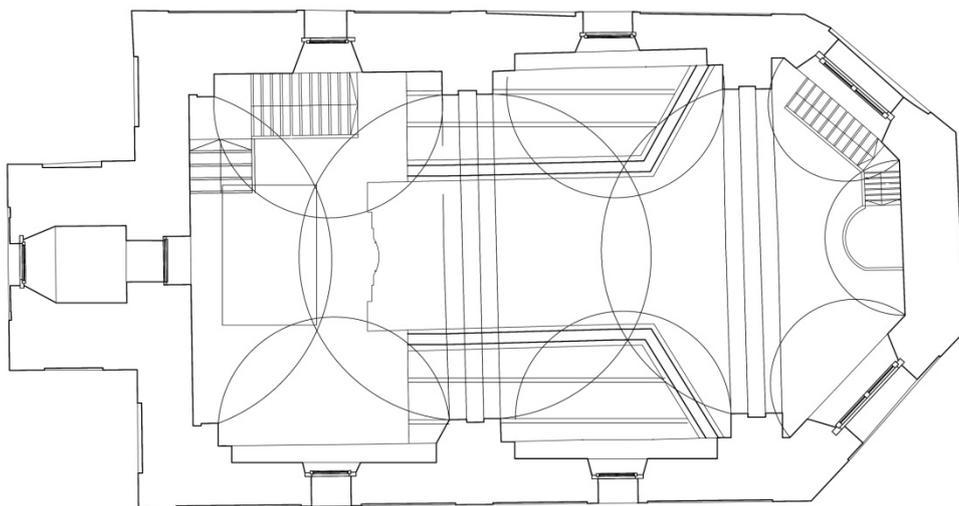
A templom alaprajzi kialakítása a (már említett) téregységesítésen alapul. Az egyterű templombelső az U alakban végigfutó karzat karzattartó oszlopai három részre tagolják. A festett fakarzaton népies barokk képek tűnnek fel, melyeken az ó- és újszövetségi jeleneteken kívül Luther és II. József is megjelenik feliratokkal. A provinciális jelleg megmutatkozik a karzattartó oszlopon, ugyanis ez a fajta ábrázolásmód ellentétes a szenteket nem ábrázoló lutheri tanításokkal. A technika, mellyel a helyi mester megfestette a karzat mellvédjét, alacsony festői tudásról árulkodik. Ám ennek ellenére népiesen expresszív módon adja vissza a mondanivalóját, mellyel megteremti a helyi légkört. A karzattartó oszlopot 3–3 korinthizáló fejezetű faragott (ornamentális kialakítású) faoszlop tartja, melyek díszítési módja azonos a többi berendezéssel. A karzat két szára 45 fokban csatlakozik a falhoz, ezáltal alkotva egy poligonális központi teret a szögletes záródású szentéllyel. Ebben a térben foglal helyet a szószékoltár.

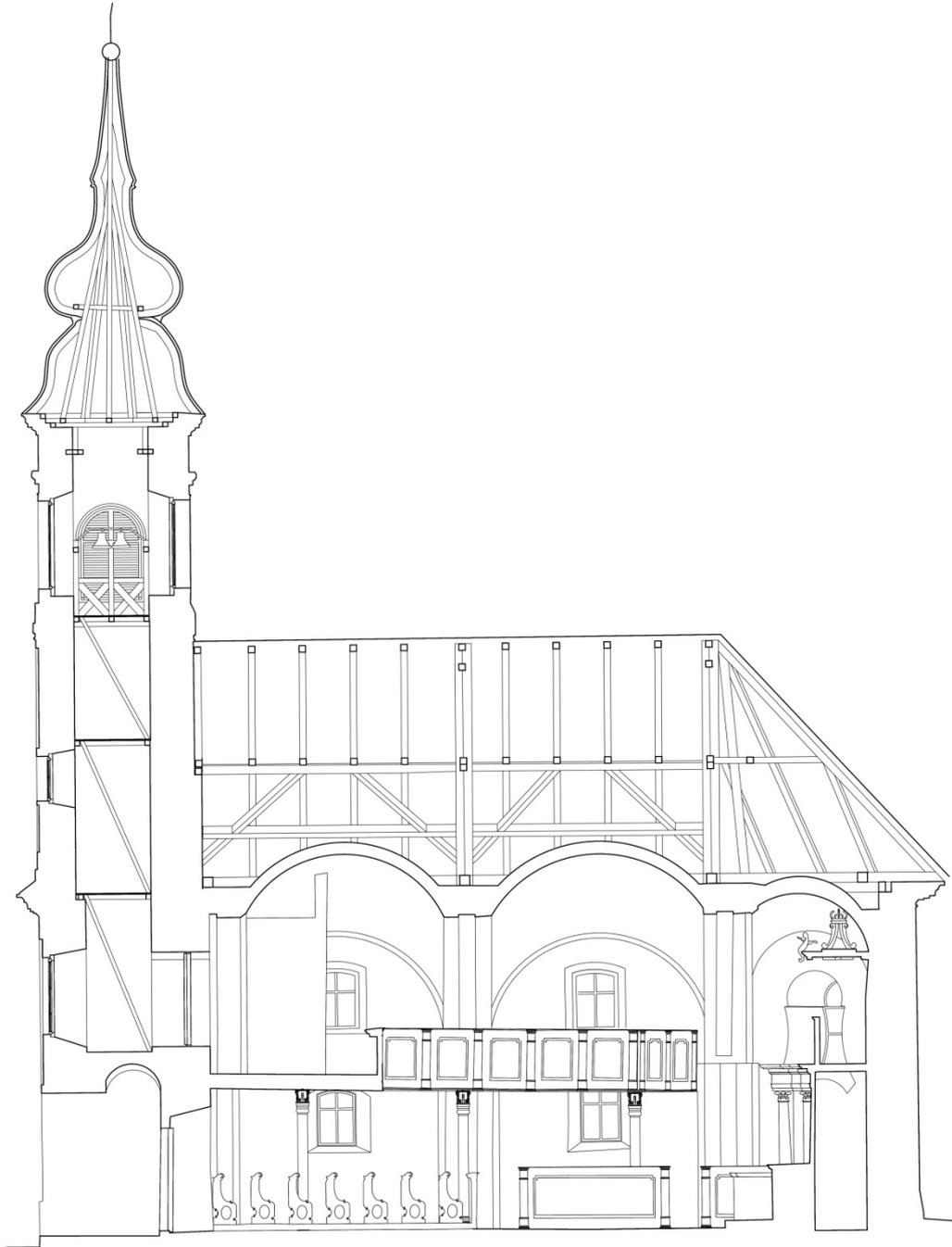
A murgai evangélikus templom karzata, értékleltári kutatás 2018 (Csanádi-Szikszay Györgyi felvételei)

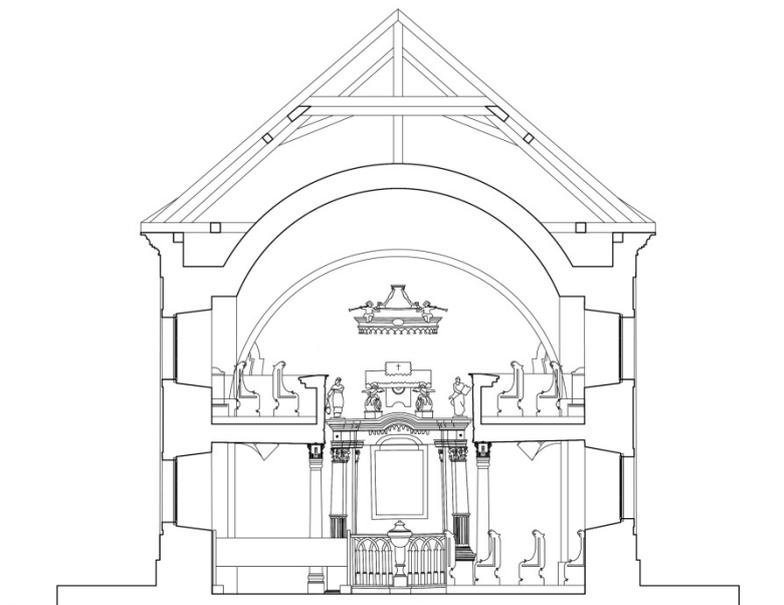
Földszinti alaprajz, felmérési terv 2017
(Molnár Anna, Nemes Dorottya, Reinisch Orsolya, Szücs Lilla)

Korzat alaprajz, felmérési terv 2017
(Molnár Anna, Nemes Dorottya, Reinisch Orsolya, Szücs Lilla)

Templom hosszmetset, felmérési terv 2017
(Molnár Anna, Nemes Dorottya, Reinisch Orsolya, Szücs Lilla)

Templom keresztmetszet a szentély felé, felmérési terv 2017
 (Molnár Anna, Nemes Dorottya, Reinisch Orsolya, Szücs Lilla)

Templom keresztmetszet a torony felé, felmérési terv 2017
 (Molnár Anna, Nemes Dorottya, Reinisch Orsolya, Szücs Lilla)

A templom berendezése

A poligonális szentélytérben elhelyezkedő szószékoltár oltármenzája keményfa anyagból készült, architektonikus formavilágú mintázattal festve, melynek formája a faragott keresztelő medence alakjához hasonló. A posztamens-szerű lábazon álló medence díszítetlen, fedele levelekkel díszített. A szószékoltáron Jézust és János apostolt ábrázoló oltárkép található, melynek festője ismeretlen. A retbló zöld, márványmintázat festésű, oldalán pilaszterek és oszlopok tartják a golyvázott íves párkányt, melyen Mózes és Áron szobra található. A korinthizáló hatású oszlopok fejezetein növényi motívumok találhatók, melyek kialakítása a karzattartó oszlopokéhoz hasonlatos.

Az evangélikus templom szószékoltára

Kétkarú lépcső vezet fel az oltár fölött elhelyezkedő szószékhez, ahol növényi díszítésű lizénákhoz simuló volutákon ülő angyalszobrok láthatók, melyek keretbe foglalják a szószék közepén található szív alakú, lángcsóvás díszet. A szószékhez tartozó szentlélek-motívumos hangvetőt volutás baldachin zárja le, melynek csúcsa hiányzik. (Krähling János feltételezése szerint egykor korona lehetett.) A szószéken egyéb díszítés, rozetta és szőlőfürtök is találhatóak.³⁹

A népies, növényi ornamentikával áttört farácsozatú papi szék a szószékoltár bal oldalán helyezkedik el, melyet aranyozott, festett márványmintázat ékesít. Ezzel szemben, a szószékoltár másik oldalán borovi fenyőből készült befordított pad áll, melynek vésett táblázatos padelője a barokk díszítésmódját tükrözi. Bizonyítékul szolgálhat a háttámlán

³⁹ A leírás Füsi Zsófia és Marokházi Gábor értékleltári kutatása segítségével készült.

látható 1844-es évszám (és a „Kasber Weidlei” felirat). Valószínűleg ebben az évben történt a templom belső terének modernizációja, amit a berendezéseken (például a hangvetőn is) megtalálható felirat bizonyít. A faragott, festett virágmotívumos padok a belső térben harmonizálnak a templom többi berendezésével.⁴⁰

A szószékoltárral szemben elhelyezkedő karzaton található az orgona, melyet korinthizáló oszlopok tagolnak három részre és késő barokk voluták díszítenek. Párkányzata ívekből álló, középen virágmintázattal díszített. Az orgona a Rieger-gyárban készült 1824-ben.⁴¹ A templom két harangját az 1829-ben végzett kétyi egyházlátogatás is említi, ám ezek helyén ma már későbbieket találunk.⁴²

*

A késő barokk templom tömegformálása és belső téralakítása a Dél-Dunántúl egy jellegzetes típusa. Népies, barokk belső részletképzései harmóniát teremtenek a térben, melyben ideálisan elvégezhető a szakrális tevékenység. Egykor a faluban egyedüli templomként szolgálta ki rendeltetését, ám a kitelepítések miatt ma már nem gyakorolják az evangélikus hitet a faluban, így a templom szinte elhagyatottan áll.

A templom vizsgálatai

Építészeti felmérés (1996)

Sokáig nem készült rajzi ábrázolás, felmérés a murgai templomról, egészen az első 1990-ben Dr. Krähling János és Nagy Dániel által készített rajzokig. Ezután 1996-ban történt meg az első BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék által szervezett kutatás, melyen számos egyetemi hallgató vett részt Dr. Krähling János vezetésével. Az építészeti felmérésen akkor hagyományos módszerrel dolgoztak. A helyszínen készített manuálék alapján szerkesztett, tussal kihúzott 1:50-es léptékű rajzok születtek. A hagyományos eszközök (mérőszalag, mérőrúd) segítségével mért templomról alaprajzokat és metszeteket, továbbá részletrajzokat is készítettek a felmérésben résztvevők.

⁴⁰ A leírás Molnár Bianka és Jauernik Zsófia értékleltári kutatása segítségével készült.

⁴¹ Krähling 1993.

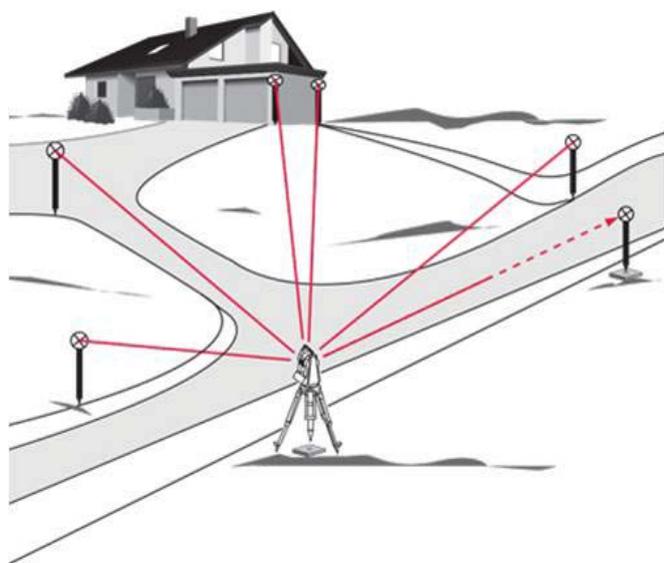
⁴² Egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok a Tolna-Baranya-Somogyi egyházmegyében 1829.

Építészeti felmérés (2017)

A műemléki felmérő tábor keretében három egyetemi társammal (Molnár Anna, Nemes Dorottya, Reinisch Orsolya) vettünk részt a murgai templom felmérésében. A BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék három oktatója (Dr. Krähling János, Gyetvainé Dr. Balogh Ágnes, Dr. Martin Pilsitz) segítségével végeztük a munkálatokat, hogy teljesebb és pontosabb rajzok készüljenek a templomról. A korábbi rajzos feldolgozást kibővítve és az esetleges hibákat kijavítva, a rajzok digitalizálása volt a feladatunk, hogy ezzel teljesebb képet nyerjünk a templomról.

Kezdetben manuálék készültek, melyeket hagyományos módszerrel mért kótákkal egészítettünk ki. Hátránya ennek az volt, hogy ugyanakkora pontatlanságok adódhattak a mérések során, mint korábban. Ezen pontatlanságok elkerülése érdekében, a helyszíni manuálék után egy elektronikus eszköz segítségét is igénybe vettünk. A tanszék tulajdonában lévő lézeres mérőműszerrel szerettük volna meghatározni a pontos távolságokat és az esetleges szögtorzulásokat, amelyek szabad szemmel nem láthatóak, kézzel nehezen mérhetők. Az általunk használt eszköz, a lézeres mérőállomás (angolul Total Station) lényege, hogy az általa kibocsájtott, majd a felületről visszaverődött lézerek beérkezése közt eltelt időt megméri, és ebből kiszámítja a felület és a mérőeszköz közötti távolságot. A műszer, saját helyzetéhez képest koordinátákat generál, melyhez egyéb fontos adatokat is meghatároz, mint például a műszer és a felületi pont által bezárt szög. A feldolgozás során nekünk ezen x, y és z koordinátákra volt szükségünk.

Az épületet két különböző álláspontból mértük. A mérőállomást mindig olyan pozícióba kellett állítani, hogy egy állásból minél több épületpont megcélozható legyen. Természetesen ezek az állások aszerint változtak, hogy éppen a belső teret vagy a homlokzatot szerettük volna felmérni. Az álláspontok közötti kapcsolatot a referencia pontok teremtik meg. Ezek mennyisége 3-5 között változhat, szerepük pedig a műszer áthelyezésekor egy független koordinátarendszerbe való illesztés.

Pontok mérésének elvi ábrája

A mérőműszer használatának előnye, hogy pontosabban meghatározhatóak a méretek. Természetesen ennek a módszernek is van kb. 1 mm–5 cm (típustól, felméréndő objektum geometriájától és anyagától függő) mérési pontatlansága, de így is pontosabb a kézi mérésnél. A lézer csak felületpontokat határoz meg, így ami a lézer által nem látható helyen volt, csak a kézi manuálék segítségével lehetett meghatározni. Az építészeti részletek is csak hagyományos mérőeszközök segítségével rajzolhatóak meg.

Ez a műszer egy eszköz, amely segítségével a helyszíni mérések pontossága növelhető és a mérések ideje csökkenthető. Ám ahhoz hogy ezt az eszközt jól használhassuk, a templom tereinek megértéséhez a helyszíni manuálék készítése elengedhetetlen.

Értékleltár (Raumbuch)

2018 tavaszán az egyetem műemlékvédelmi szakmérnökei értékleltárat vettek fel az épületben, melyben részletesen jellemezték a templom elemeit és jelenlegi állapotukat. A homlokzatokon és nyílászárókon át egészen a legkisebb részletekig vizsgálták a templomot. A karzaton lévő festett ábrázolásokat is dokumentálták valamint ikonográfiaileg elemezték. Belemélyedve a vizsgálatokba megállapították, hogy a két evangélista (Lukács és Márk) állat szimbóluma felcserélve jelenik meg a karzatfestményeken. Erre magyarázatot nem találtak, de valószínűleg a festőművész hiányos jártasságának tudható be a tévedés. A templom berendezésének ismertetése során néhány, a résztvevők által készített értékleltári adatot felhasználtam.⁴⁴

Megnevezés		Jel	Állapot/Megjegyzés
Mellvéd festett felirata		MJ-3	A mellvéd ezen szakaszán nem található festett felirat.
Mellvéd festett ábrája		MJ-3	Az MJ-3-as mezőt a többtől különbözően nem bibliai jelenet, hanem arany festékekkel festett virágminta díszíti. A rögzítésre használt szögelt kapcsolatoknál rozsdásodás kezdeménye ül át a fehér, festett fa felületet. A festmény összességében jó állapotú.
Mellvéd kötes mezőinek ábrázolása		MJ-3-MJ-4	Az MJ-3 és az MJ-4 mező közötti szakaszon pilaszter mintázatú osztás található, mely hármas tagozatú. Fejzetet, illetve lábzetet virágminta díszíti, a pilasztert a kannelurákra emlékeztető, 3 darab félpálca tagolja, melyek közül a középső hosszabb, a két széle rövidebb.
Mellvéd kötes mezőinek állapota		MJ-3-MJ-4	Az MJ-3 és az MJ-4 mező közötti pilaszter lábzetel részén, a bejárat felőli oldalon festés lepergés látható.

Helyiségkönyv részlet a karzatról, értékleltári kutatás 2018 (Csanádi-Szikszay Györgyi)

⁴⁴ Értékleltári kutatásban részt vett műemlékvédelmi szakmérnök hallgatók: Ádám Ivett, Andréka István, Bálint Tamás, Bódiné Kersner Katalin, Csanádi-Szikszay Györgyi, Füsi Zsófia, Jauernik Zsófia, Makai István, Marokházi Gábor, Maurer Annamária, Molnár Bianka, Puklerné Kovács Erika, Sági Adrienn, Sebrek Zsuzsanna, Ware-Nagy Orsolya

Egyéb vizsgálatok

Egy átfogóbb, épületszerkezeti vizsgálatot is végeztek a templomon 2018 áprilisában a Fachhochschule Potsdam Magyarországra látogató professzorai és diákjai közreműködésével. Kutatásuk során speciális műszerekkel és restaurátori, anyagtani szakértelemmel vizsgálták az épület elemeit, szerkezeteit.⁴⁵

A homlokzat romos állapotának okát kutatva, fúrásokkal falnedvesség vizsgálatokat végeztek a téglafalon, a habarcsón és a vakolaton, amelyekből megállapították, hogy a fal nedvességtartalma meglehetősen magas a lenti részeken. A fal lábazati részét a 20. században cementes vakolattal látták el, hogy elkerüljék a nedvesedést, de ezzel csak ártottak az épületnek, mert a nedvesség így magasabbra jutott fel a kapillárisokban. A mészből bizonyos ásványok kiváltak és ezekből a kapilláris nedvesség által szállítva ún. sókivirágzás jött létre, mely tapasztalható a lábazaton és a falon is.

Fúrásos falvizsgálat, FH Potsdam felmérése 2018
(Prof. Jan Raue felvétele)

Előzetes restaurátori vizsgálódást követően lézeres térszkennelés (angolul Terrestrial Laser Scanner) is zajlott. Ez már professzionálisabb szinten képes az épületet elemezni, mint az általunk használt mérőállomás. Nagy különbség, hogy ez nem diszkrét pontokat mér, hanem felismerve az épület geometriáját sűrű pontfelhőt készít róla. Ennek a működési elve is a kibocsájtott és visszavert lézergusár időkülönbségéből számított távolságmérés (ToF), de az illesztést a műszer végzi, egy bizonyos százaléku átfedés után automatikusan valamint nagyságrendekkel több pontot generál. Tulajdonképpen leszkenne az épület minden elemét és max. 5 mm pontatlanságú méréssel láthatóvá teszi az esetleges problémákat, repedéseket is az épületen.

⁴⁵A potsdami egyetem professzorai: Prof. Silke Straub-Beutin, Prof. Dr.-Ing. Jörg Röder, Prof. Dr. Steffen Laue, Prof. Dr. Jan Raue, Prof. Dr. Andreas Kahlow, Dr. Ralf König

Földi Lézer Szkenner (TLC) által generált pontfelhő Autocad programban, FH Potsdam felmérése 2018

Így meghatározható volt, hogy a templom középrésze megsüllyedt. A süllyedés okát keresve, talajfúróval feltárták a templom alapozását. Arra a következtetésre jutottak, hogy a löszös talajból érkező nedvesség felszívódásának következtében a templom térfogatsúlya növekedhetett, ezzel kárt okozva az épületen. A csapat faanyag és szerkezet vizsgálatot is végzett a fedélszéken. Ebből a professzor megállapította, hogy az 1900-ban újraépített, valószínűleg nem az eredeti szerkezetű fedélszék egy eleme rátámaszkodik az első boltövre, így okozva repedést a homlokzaton.

A speciális vizsgálatok a legtöbb építészeti felmérés közben felvetődött kérdésünkre választ adva, teljes képet adtak a templom állapotáról, melynek javítása egyre sürgetőbb. Egy nagy kérdés megoldása még ránk vár: hogyan kivitelezzük a templom restaurálását? Ezt az egyes kutató szakágak összedolgozása teremtheti meg.

Workshop Potsdamban

A különböző diszciplináris kutatások kifutása egy közös diskurzus lett. A BME Építészettörténelmi és Műemléki Tanszék és a FH Potsdam a nemzetközi kapcsolatok keretén belül 2018 októberében kétnapos workshop-ot szervezett, melynek célja a Murgai templomon végzett vizsgálatok összegzése volt. A workshop programjai és a potsdami egyetemmel való kapcsolattartás Dr. Martin Pilsitz, a műszaki egyetem tudományos munkatársa jóvoltából zajlott, Dr. Krähling János tanszékvezető egyetemi tanár közreműködésével. Magyar részről a műemlékvédelmi szakmérnökök közül Füsi Zsófia, Jauernik Zsófia, Molnár Bianka és Makai

István adott elő a Murgán készített értékleltárkészítés tanulságairól, az építészeti felmérések résztvevőit pedig én képviselhettem az előadás sorozatban, Gyetvainé Dr. Balogh Ágnes segítségével. Angol nyelvű prezentációmban ismertettem a templom történetére vonatkozó kutatásaimat, valamint a felmérés során szerzett tapasztalataimat. Az FH Potsdam professzorai és két diákja illetve a magyar résztvevők előadásai után, közösen kiértékeltek a feltárt problémákat és a templom jövőjének lehetőségeit.⁴⁶

⁴⁶ A résztvevők és előadásaik:

Martin Pilsitz: Bedeutung der Zusammenarbeit zwischen FH Potsdam (FHP) und TU Budapest (BME/TUB)

Silke Straub-Beutin – Jan Raue: Chancen für die praxisorientierte Lehre durch internationale Projekte am Beispiel des Murga-Projekts

Ralf König: Selbständige in Kooperation mit europäischen Hochschulen – Mehrwert für die Studierenden

Krähling, János: Das Projekt Murga

Szücs, Lilla: Geschichte und Bauaufmaß der Kirche in Murga

Steffen Laue: Analysen zu den bauschädlichen Salzen in Murga

Ioannis Savvidis: Mörtelanalyse der Fassadenputze der evangelischen Kirche in Murga/Ungarn

Füsi, Zsófia: Inventar und Raumbuch – Unterschiede und Bedeutung

Jauernik, Zsófia – Makai, István – Molnár, Bianka: Die Kirche in Murgau – Interpretationen zu Fassaden, Inneneinrichtung und Ikonographie

Összegzés

Kezdve az építészeti kutatáson át, egészen a mai kor műszerével való templomvizsgálatig, mindegyik hozzájárult egy pusztulóban lévő tolna megyei templom megismeréséhez. A különböző diszciplináris megközelítésmódokkal feltárható volt a szakrális épület állapota és a csökkent használat és elhanyagoltság látható hatásai.

A vizsgálatokból leszűrt konklúziók segítséget nyújthatnak az épületszerkezeti problémák jövőbeli megoldásához, a templom sorsa azonban kérdéses. Ha sikerül is jó megoldást találnunk, az evangélikus gyülekezet száma alacsony Murgán és a templomot jelenleg nem használják rendszeresen a rendeltetésének megfelelően. A faluban az egyre csökkenő lakosságszám is probléma lehet az épület későbbi használatát illetően. Úgy vélem a templom, mint egy „korlenyomat” tárolja múltunk történetének egy részét. Hordozza a korszak szakrális értékeit, egy közösség szellemiségét, melyről a templom belső atmoszférája tanúskodik. Ezt az értéket kötelességünk megóvni, hogy a jövő számára is megélhető legyen.

Nagy megtiszteltetésnek tartom, hogy a templom kutatásának folyamatában én is részt vehettem, ezzel hozzájárulva a templom és közössége felélesztéséhez.

A murgai templom belső tere, 2017

Felhasznált irodalom

- Andorka 1950. Andorka Sándor: A kétyi evangélikus egyházközség története 1900–1949. In: A Tolna-Baranya-Somogyi evangélikus egyházmegye története 1900–1950-ig. Kéty, 1950.
- Balogh 2000. Balogh Margit: Murga. Murga Község Önkormányzata, Biatorbágy, 2000.
- Bibó 1968. Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. In: Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1967. évi 3–4. sz. K. n., Budapest, 1968. 525–564. p
- Csánki 1897. Dr. Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1897.
- Foltin 1992. Foltin Brunó: Az evangélikus templom. In: Evangélikus templomok Magyarországon. Szerk.: Déri Erzsébet. Hegyi és Társa Kiadó, Budapest, 1992. 11–22. p
- Friedrich 1944. Dr. Friedrich Loránd: A magyar evangélikus templom fejlődése az újkorban. In: Evangélikus templomok. Szerk.: Az Országos Luther Szövetség munkaközösségében Kemény Lajos és Dr. Gyimesi Károly. Athenaeum, Budapest, 1944. 169–192. p
- Győrffy 1992. G. Győrffy Katalin: Szószékoltárok, oltárok és berendezési tárgyak az evangélikus templomokban. In: Evangélikus templomok Magyarországon. Szerk.: Déri Erzsébet. Hegyi és Társa Kiadó, Budapest, 1992. 47–55. p
- Hampel 1896. Hampel József (szerk.): Archaeologiai értesítő, Uj Folyam. XVI. kötet. (1896) 95–96. p.
- Krähling 1993. Dr. Krähling János: Evangélikus templomépítészet a Dél-Dunántúlon – egy hagyományos templomforma kialakulása a XVIII. század végén – Kandidátusi disszertáció. MTA TMB, Budapest, 1993.
- Miklós 2004. Miklós Zsuzsa: Murga – Sánc (Schanz). In: A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 26. Szerk.: Gaál Attila. Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd, 2004. 229–231. p
- Pánczél 1936. Pánczél Lajos: Murga, ahonnan Gömbös elindult... In: Ujság XII. évf. (1936) 224. sz. 9. p
- Révész 1944. Révész István: A templom belső tere. In: Evangélikus templomok. Szerk.: Az Országos Luther Szövetség munkaközösségében Kemény Lajos és Dr. Gyimesi Károly. Athenaeum, Budapest, 1944. 235–322. p
- Schmidt 1939. Schmidt János: Német telepesek bevándorlása Hesszenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század első felében. Baross-nyomda, Győr, 1939.
- Széll 1940. Széll Sándor: Gömbösháza vagy Gömbös-Gyula. In: Tolnamegyei Ujság XXII. évf. (1940) 65. sz. 1–2. p
- Tolna 1996. Szita László: A lutheránus németesség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században. In: Tanulmányok (Telepítés-, település-, családtörténet, megtorlás '57-ben, egészségügy, források). Tolna megyei levéltári füzetek V. Szerk.: Dr. Dobos Gyula. Tolna megyei önkormányzat levéltára, Szekszárd, 1996. 120–125. p
- Weidlein 1937. Dr. Weidlein János: A tolnamegyei német telepítések. In: Tolna vármegye multjából 3. Szerk.: Holub József. Tolna Vármegye közönsége, Pécs, 1937.

Internetes források

<https://adtplus.arcanum.hu/hu/>

<https://hu.wikipedia.org/wiki/Murga>

<http://nepesseg.com/tolna/murga>

http://reformacio.mnl.gov.hu/egy_bars_varmegyei_protestans_egyhaztorteneti_irat_a_szecsenyi_orzaggyules_i_dejebol

http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/turelmi_rendelet.html

Képek:

Képeslap 1920-ból

<https://mapio.net/a/93032410/?lang=en>

Képeslap 1938-ból

<https://hungaricana.hu/hu/>

Utcafronton álló házak

<http://murganazelet.blogspot.com/2013/08/murga-haldoklo-falu-falu-amely-elni.html>

Térképek

<https://mapire.eu/hu/>

A murgai evangélikus templom belső tere

<http://epiteszforum.hu/szazkilencvenot-uj-muemlek>

Az evangélikus templom kívülről

<https://www.teol.hu/kozelet/helyi-kozelet/nemet-diakok-mentek-templomba-murgan-933633/>

Az evangélikus templom szószékoltára

<http://regmult.blogspot.com/2017/09/murga-murgau.html>

Pontok mérésének elvi ábrája

<https://www.allenprecision.com/page/how-to-stake-out-points-and-profile-boards-with-a-total-station/>

Egyéb források

1838-as névtár. Evangélikus Országos Levéltár (EOL), 1085 Budapest, Üllői út 24.

1903-as névtár. Evangélikus Országos Levéltár (EOL), 1085 Budapest, Üllői út 24.

Országos Luther Szövetség (OLSZ) felméréseinek dokumentuma 1944-ből. Evangélikus Országos Levéltár (EOL), 1085 Budapest, Üllői út 24.